

Ortsrapport

Gårdlösa

I Gårdlösa ligger flera fyrhängade gårdar och andra byggnader tätt samlade kring bygatan. Inne i byn slingrar sig mindre vägar fram och mellan byggnaderna finns vackra utblickar mot ett öppet och svagt böljande åkerlandskap. Flertalet av boningshusen är byggda av samma byggmästare strax efter 1800-talets mitt och har påkostade fasader med rika listverk i puts. Bebyggelsemiljön karakteriseras av stenmaterial som eternit, tegel, flistavlor och framförallt av de putsade och vitkalkade fasaderna.

Innehåll

Förord	3
Inledning	4
Historisk tillbakablick	5
Gårdlösa by	5
Kulturlandskapets utveckling	5
Gårdlösa idag	8
Beskrivning av byn	8
Bebyggelsens karaktär	8
Betydelsefulla byggnader och miljöer	10
Föregående byggnadsinventering	11
Kulturlandskapet idag	12
Åtgärder för Gårdlösa	14
Allmänna råd vid underhåll och ombyggnad	14
Särskilda riktlinjer för Gårdlösa	15
Om varsamheten i lagstiftningen	16
Utgångspunkter för kulturhistorisk värdering	16
Kulturhistorisk värdering av bebyggelsen i Gårdlösa	17
Skötselråd för landskapet	18
Handlingsprogram	18
Litteraturtips	20
Byggnadsvård	20
Landskapsvård	20
Källor - arkiv och litteratur	21
Lagstiftning	22
Ordlista	25
Kartbilaga	28

Förord

Samhällsutvecklingen har under senare år gått mot ett allt mer miljöinriktat samhälle i vid mening. Det framförs nya och ökade krav på miljöhänsyn, som aktsamhet om kulturvärden och långsiktig resurshushållning. Kulturmiljövårdens ställning har stärkts. Den senaste utvecklingen inom kulturmiljövårdens område syftar till att identifiera kulturmiljöer från ett helhetsperspektiv där enskilda betydelsebärare bygger upp samband och strukturer. Under senare år har även allt mer betonats vikten av regional identitet och regionala särdrag. Med kulturmiljöer avses i detta program i första hand bebyggda miljöer, men även sambandet med landskapet är av stor vikt.

Tomelilla kommun ser kulturarvet som en tillgång i samhället, och kulturarvet utgör en av utgångspunkterna för uppförande eller förändring av bebyggelse och anläggningar. Underlag och kunskap om kulturmiljön skall ligga till grund för bland annat den fysiska planeringen. Kommunens värdefulla och rika kulturmiljöer ses som en positiv tillgång och lokaliseringsfaktor, både vad avser verksamheter och boende liksom även för näringslivsutveckling inom turism och rekreatiionssektorn.

Det förutsätts att kommunerna förfogar över de inventeringar av bebyggelse och miljöer som krävs för att hantera ärenden i enlighet med intentionerna i olika lagstiftningar. Kommunen har sedan ett tjugotal år tillbaka bevarandeplaner för ett antal orter. Dessa planer är delvis inaktuella och med beaktande

av det mera vidgade synsätt inom kulturmiljövården som nu gäller, har kommunen beslutat att utarbeta ett kulturmiljöprogram för 15 orter. Avsikten är att i en andra etapp gå vidare med att utarbeta ett program även för resterande delar av kommunen.

En viktig del av kulturmiljöarbetet är att förankra och fördjupa kunskapen och skapa förståelse för kulturvärden hos allmänheten. Kulturmiljöprogrammet avses att nyttjas i samband med exempelvis olika studiecirklar och till utbildning av fastighetsägare, byalag och motsvarande liksom även i samband med ordinarie skolundervisning. Programmet har flera användningsområden och bland annat skall det användas i kommunens arbete med översiktsplanering, detaljplanering och bygglovshantering.

Uppdraget att i första etappen utarbeta ett kulturmiljöprogram för de 15 orterna har efter upphandling lämnats till Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne. De orter som omfattas av programmets första etapp är Andrarum, Bondrum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Gårdlösa, Kverrestad, Lunnarp, Onslunda, Ramsåsa, Smedstorp, Spjutstorp, Tomelilla, Tranås och Östra Ingelstad.

”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön.”
Kulturminneslagen 1 kap. 1 §.

John Johansson
Kommunstyrelsens ordförande

Bengt Alm
Stadsarkitekt/projektledare

Inledning

Hur bebyggelsen i ett samhälle ser ut är ett resultat av flera olika faktorer. Generella företeelser som kristnandet, skiftesreformerna, bostadspolitiken, järnvägarna och bilismen har påverkat många samhällen på ett likartat sätt. Landskapets förutsättningar, traditioner och ägandeförhållanden ger förutsättningar som skiljer samhällen åt. Ett samhälles byggnadskultur speglar dess historiska och aktuella förutsättningar. Kunskaper om dessa sammanhang ger möjligheter att bevara och förvalta en miljö. Det är något som kan medverka till att skapa en rik och levande vardagsmiljö för invånarna. En god byggnadskultur är en av förutsättningarna för en god livsmiljö.

Under 1999 genomfördes en inventering av Gårdlösa. Syftet med inventeringen är att presentera ett kulturmiljöprogram för delar av Tomelilla kommun. Rapporten syftar till att ge en så fullständig bild av miljöns nuvarande utseende som möjligt. Detta har inneburit, att såväl bostadshus med tillhörande uthus, garage och ekonomibyggnader som verksamhetslokaler och offentliga anläggningar fotograferats samt beskrivits till det yttre. Förutom byggnadsinventeringen har kulturvärdena i orternas omgivande landskap studerats. Historiska kartöverlägg över byarnas äldre skifteskartor har tillsammans med andra kartstudier och besiktning i fält visat var det finns värdefulla områden och objekt i landskapet.

I det kommunala kulturmiljöprogrammet ingår en kulturhistorisk översikt som presenteras i en särskild skrift. Den behandlar på ett övergripande sätt Tomelilla kommuns landskapstyper, traktens äldre historia, byggnadstraditioner, markanvändning och påverkan till följd av den industriella utvecklingen.

De orter som ingår i kulturmiljöprogrammet är Andrarum, Bondrum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Gårdlösa, Kverrestad, Lunnarp, Onslunda, Ramsåsa, Smedstorp, Spjutstorp, Tomelilla, Tranås och Östra Ingelstad. Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne har utfört arbetet med inventering, fotografering, studier av kartor och andra källor samt författande av ortsrapporter. Som ett led i arbetet har uppgifter om de inventerade byggnaderna införts i ett omfattande databaserat register. Registret innehåller uppgifter om byggnadernas funktion, uppskattade ålder och exteriör. I registret kan uppgifter fortlopande föras in.

Gårdlösa har vid ett flertal tillfällen varit föremål för kulturmiljövårdens intresse. Den tidigare kommunala bevarandeplanen baseras på en inventering som företogs i slutet av 1970-talet. Byn har också utpekats som en kulturhistoriskt värdefull miljö i det regionala natur- och kulturmiljöprogrammet för f.d. Kristianstads län *"Från Bjäre till Österlen. Skånska natur- och kulturmiljöer"* från 1996. I samma stycke som byn behandlas beskrivs även Listarumsåsen. Det ges en beskrivning av området som lyder "Norr om Smedstorps samhälle finns ett varierat kulturlandskap med tydliga spår av gammal odlingsbygd."

Arbetet som presenteras nedan är i första hand en beskrivning av kulturmiljön i Gårdlösa och inte en redogörelse för dess kulturhistoria. Här finns en genomgång av bebyggelsen med exempel på betydelsefulla byggnader, miljöer och landskap. Efter beskrivningen av dagens Gårdlösa följer förslag till åtgärder. Detta syftar till att ge råd för hur kulturmiljön aktivt ska kunna bevaras och brukas för framtiden.

Historisk tillbakablick

Gårdlösa by

Gårdlösa ligger i Smedstorps socken i Ingelstads härads norra delar, vilket gör att Linderödsåsens sydsluttningar delvis ligger inom sockengränsen. Större delen av socknen, och byn Gårdlösa, ligger dock i slättbygden, Österslätt.

Ortnamnet, med efterleden *-lösa*, är ett av de äldre ortnamnen i kommunen. Efterleden *-lösa* är sannolikt släkt med ordet ljus och har betytt *öppning*, eller *glänta*. Förlederna till ortnamn med efterleden *-lösa* kan vara av skiftande slag men innehåller aldrig personnamn.

Gårdlösa by och socken har specialstuderats av arkeologer inom "Gårdlösaprojektet", som startade år 1963. Projektet inriktade sig framför allt på lämningar på Gårdlösaåsen norr om byn, men en del mindre undersökningar gjordes även inom Gårdlösa by. Resultaten av projektet visar att det funnits en bebyggelse med gravar på åsen under så gott som hela järnåldern. På slätten nedanför åsen, inom bland annat Gårdlösa by, påträffades däremot inga lika gamla lämningar. Byn tros snarare ha sitt ursprung i medeltiden.

År 1767 hade Gårdlösa ett flertal skattehemman och sju gatehus. De självägande skattebönderna var dock ålagda att utföra visst arbete på Smedstorps

Skånska rekognoseringskartan från 1812-20.

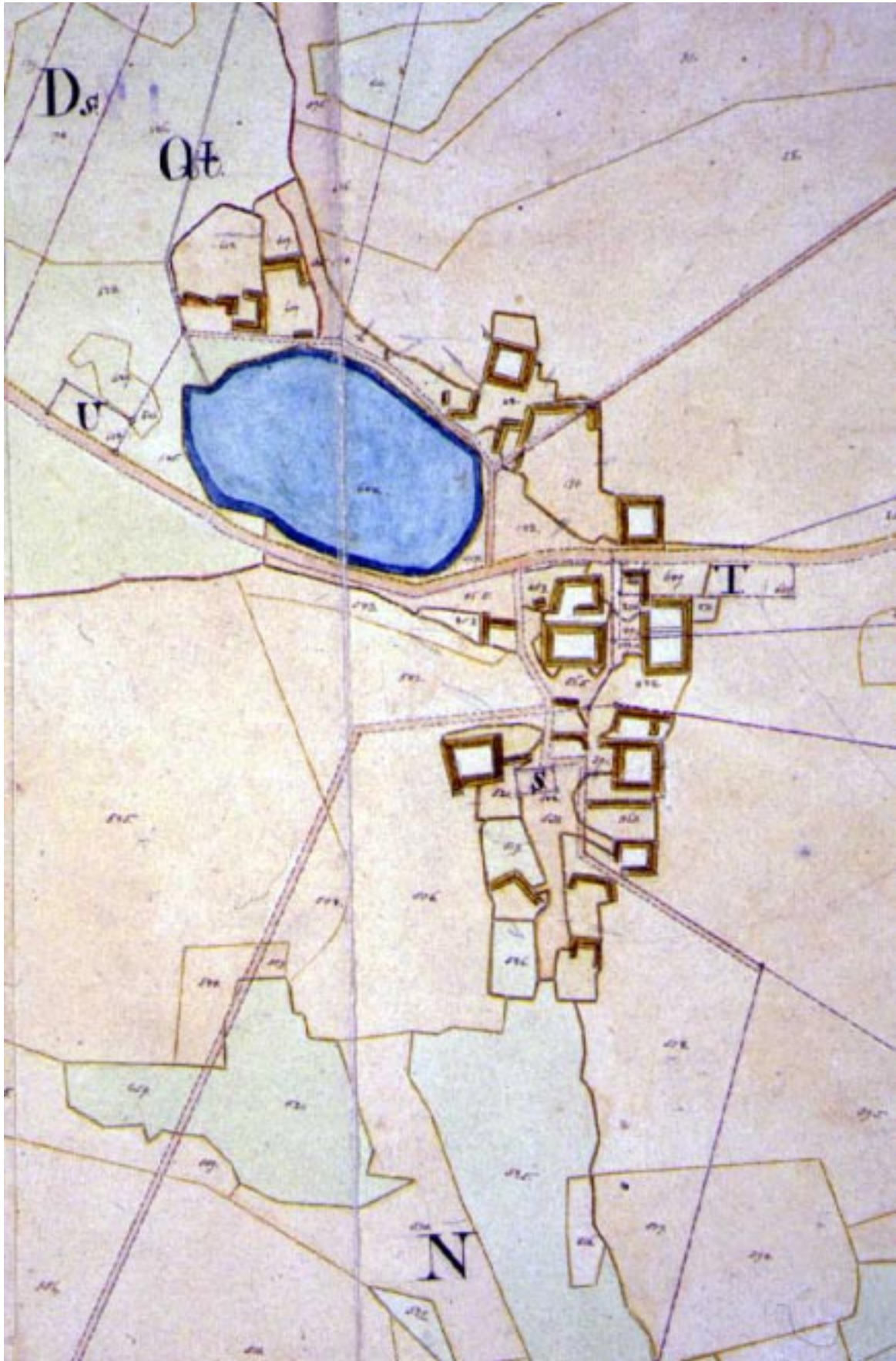
gård. Längre tillbaka i tiden ägdes de flesta gårdarna i byn av Smedstorps gård, en av Skånes äldsta storgårdar. Den tillhörde på 1400- och 1500-talet släkten Bing, därefter Gersdorff. 1660 tillföll gården svenska kronan. En efter en friköpte sedan bönderna sina gårdar. Enligt handlingarna till laga skifteskartan från 1825-33, fanns 17 gårdar i byn, och samtliga var kronoskattehemman, det vill säga kronogårdar (ägda av staten) som friköpts och blivit skattegårdar.

Gårdlösa genomgick laga skifte 1825-33. Sjutton jordägare inställde sig till förhandlingarna. Beslutet att begära ett laga skifte var enhälligt bland byns jordägarna. De bönder som efter skiftet var tvungna att flytta ut ur byn skulle verkställa detta inom sex år efter kartans fastställande. I skifteshandlingarna framgår att byggnadsskicket i byn var korsvirke.

Byns brydestuga (linbastu) som låg på utmarken skulle efter skiftet bibehållas till allmänt nyttjande. Bönderna i byn skulle hjälpas åt att anlägga en väg till brydestugan.

Kulturlandskapets utveckling

Av kartan och beskrivningen, som upprättades i samband med laga skifte, kan man utläsa att Gårdlösas marker var indelade i tre vångar, Södre, Östre och Norre Wång. Den norra delen av Norre Wång benämndes *Sannawången*. Utöver de tre vångarna höll sig byn med en särskild Ängavång samt utmark. Utmarken låg till största delen väster om byn där den gränsade till Smedstorps Gård. En liten del utmark fanns även strax norr om byn. På utmarken låg fyra stycken åkrar; *Långe sandstycken*, *Kolla åsarne*, *Kollane åsarna* och *Brännehejderna*. Åkermarken dominerade i Östre vång även om en del ängsmark förekom. I de övriga vångarna var fördelningen ganska jämn mellan ängs- och åkermark. Några vattendrag flöt genom landskapet. Närmast vattendragen låg slätterängar som naturligt svämmade över och gav ängarna näring. Fördelningen mellan åker och äng var för hela byn ungefär 50/50. Både åker och äng var av bra kvalitet. Inom södre vång fanns tre stycken pilehejdor. En hejda

Avmätning av Gårdlösa vid laga skifte år 1825.

var ett inhägnat gräsområde som slogs. I Gårdlösa har dessa hejdor innehållit en hel del pilträd som troligen hävdats genom hamling.

Den lantmätare som upprättade skiftet förmanade bönderna att lägga stengärden i de nya gränserna. De gamla hägnaderna utgjordes företrädesvis av stengärden och jorddiken.

Byn hade torvjord till salu samt ett stenbrott i de norra delarna där man bröt flis. På kartan från laga skifte från 1825-33 finns en flisgrav utmärkt. I den nordvästra delen av bytomten låg den gemensamma dammen.

Landskapet kring Gårdlösa var vid början av 1800-talet helt öppet. Hundra år senare (1930-31) hade några små skiften blivit planterade. Åkermarken dominerade dock fortfarande, och gör så än idag.

Enligt skånska rekognoseringskartan (1812-20) finns det endast en väg i Gårdlösa och det är genomfartsvägen från Smedstorp österut mot byn Stiby (nuvarande Gärsnäs). Sträckan från byn mot Smedstorp ligger än idag helt oförändrad. Den är än idag en grusväg och har behållit sin lite slingrande vägsträckning. Då byn skiftades anlades flera nya linjeräta vägar.

Häradskartan från omkring år 1930.

Gårdlösa idag

I Gårdlösa ligger flera fyrlängade gårdar och andra byggnader tätt samlade kring bygatan. Inne i byn slingrar sig mindre vägar fram och mellan byggnaderna finns vackra utblickar mot ett öppet och svagt böljande åkerlandskap. Flertalet av boningshusen är byggda av samma byggmästare strax efter 1800-talets mitt och har påkostade fasader med rika listverk i puts. Bebyggelsemiljön karakteriseras av stenmaterial som eternit, tegel, flistavlor och framförallt av de putsade och vitkalkade fasaderna.

Beskrivning av byn

Gårdlösa består av sammanlagt sju gårdar och ett tiotal gatehus med tillhörande uthus, garage och ekonomilängor. Samtliga gårdar är uppförda efter att skiftet genomförts under mitten av 1800-talet. Byggnaderna uppfördes oftast på platsen där de gamla legat men med den skillnaden att bostadslängan placerades en bit ifrån ekonomilängorna. De nya mangårdsbyggnaderna skiljde sig från de äldre framför allt på grund av att de inte uppfördes i korsvirke utan i gjuten lersten eller lersten som putsades. Ekonomilängorna uppfördes dock fortfarande i

korsvirke men på de flesta av gårdarna revs dessa under första hälften av 1900-talet för att ersättas med längor murade i bränt tegel. Taktäckningen bestod av halm som sedermera utskiftades mot enkupigt tegel på bostadslängorna medan ekonomilängorna fick eternit. En av boningslängorna som är uppförd 1849 kom genom sina dekorativt utsmyckade gavlar att bli stilbildande för de efterkommande husen. Varje hus är mer eller mindre ornerade med gesimser, geometriska mönster och stentavlor som berättar när och av vem de är byggda.

Gatehusen ligger utmed bygatan som går i östvästlig riktning medan gårdsbebyggelsen är spridd i främst den motsatta ritningen. Förutom att dessa hus inhyste bostäder fanns det också en skola och en smedja. De flesta byggnaderna i byn är uppförda under 1800-talets senare hälft och fram till 1900-talets mitt. De få hus som är uppförda senare är garage eller liknande. Likaså har det i modern tid gjorts få tillbyggnader eller andra förändringar.

Bebyggelsens karaktär

I Gårdlösa finns ett drygt 60-tal byggnader varav femton är bostäder. Resten utgörs av förråd, garage

En del av den södra gårdsbebyggelsen på Gårdlösa 7:23.

och ekonomilängor. De flesta hus har en stomme av antingen korsvirke, tegel eller gjuten lera. Det senare gäller framförallt mangårdsbyggnaderna från andra hälften av 1800-talet. Uthuslängor och senare tillkomna byggnader är däremot uppförda i tegel. Merparten är dock, oavsett konstruktion putsade och avfärgade i vitt. Det dominerande teglet är det röda som murats i kryss- eller blockförband men det skäckiga gulröda förekommer också. Taken på bostadshusen är täckta med framförallt fasettlagd eternit, kupigt eller plant tegel, eller takpanneimiterande plåt. Cement- eller betongpannor förekommer också, men i större utsträckning på uthus. Övriga tak är täckta med eternit eller plåt i olika varianter.

Ett annat lokalt material är kalkstensflisen som använts i flera olika sammanhang. Den syns mest som fyllnadsmaterial i de nedre facken i korsvirkeshusen och trädgårdsstaket. På den sydöstra gården till fastigheten Gårdlösa 7:23 har kalkstenen använts som staket på gårdsplanen och i korsvirkesfacken. I en av uthuslängorna är hela muren uppförd i murad kalkflis. I vissa hus har man använt flisen i bygandet av grunden eller inomhus som golvmaterial och bordsskivor. Både kalksten och lera fanns lättillgängligt. Lertäckten vid bykärret och stenbrottet försörjde byborna med byggnadsmaterial vilket kom att ge prägel åt bebyggelsen.

Kalkflis i korsvirkesfack, Gårdlösa 7:23.

Få hus har, även om taken blivit omlagda, försetts med takfönster eller nya skorstenar. Taken har förblivit obrutna och de äldre enkla skorstenarna i rött tegel eller vitmålad puts har klarat sig från plåtinklädnad. Likaså har många byggnader förskonats från förändringar vad gäller fasaden. Nya fönsterupptagningar har gjorts på en del hus, varav ett par

har fått tillbaka det utseende de hade förut, det vill säga spröjsade tvåluftsfönster. Bostadslängan på gård Gårdlösa 69:4 är ett sådant exempel. De ursprungliga trä och järnfönstren med spröjs finns kvar på många av husen, framförallt på uthuslängorna som inte utsatts för lika stort förändringstryck. Dessa detaljer sätter prägel på husen, precis som äldre pardörrar eller brädportar med bandgångjärn och smidesanordningar. De vanligaste dörrarna i äldre utförande är fyllningsdörrar med eller utan utsnidade mönster.

Entrépartiet på Gårdlösa 54:1.

De byggnader som förefaller vara bäst bevarade är mangårdsbyggnaderna Gårdlösa 54:1 och Gårdlösa 2:2 vars fasader utmärker sig genom kannelerade pilastrar invid huvudingångarna. Fönster och dörrar är regelbundet placerade och för att accentuera symmetrin sitter en homeja eller en takkupa under skärmtak med ett halvmåneformat spröjsat fönster. Fasadutsmäckningen och den symmetriska ordningen ger byggnaderna en herrgårdslig prägel.

Det som är mest kännetecknande för Gårdlösa och som återkommer på fler än dessa två hus är dock gavelutsmäckningen i geometriska mönster och med olika fönsterformer. Varje hus skiljer sig från de övriga genom dekoren som varierar genom små förändringar. På Gårdlösa 2:2 är inte ens de två gavlarna likadant utformade. Formen på fönstren är, precis som ekonomihusens diton, varierade, vilket

gör varje gavel olik den andra. Ytterligare ett gemensamt drag är stentavlorna som även sitter på andra hus som 65:1 och ekonomilängorna till 2:2 är lika kulturhistoriskt värdefulla och bör tas till vara.

Byggmästaren till 54:1 och de två gårdarna som är bebodda på fastighet 7:23 var Göran Nilsson (1840-1912), som var verksam inom Smedstorps socken. Det är tydligt att byggmästaren låtit sig, vad gäller fasad- och gavelutsmyckning, inspireras av man-gårdsbyggnaden på 2:2 som byggdes 1849. Även den intilliggande gården Ekdala som ligger utanför det inventerade området byggdes av Nilsson år 1868. Denna saknar dock gaveldekoren men har samma planlösning som det ena av ovan nämnda husen på 7:23.

Utförningen av tomterna och gårdsplanerna är lika viktiga som själva byggnaderna. Således har de kullerstenslagda gårdsplanerna och vägarna liksom de gamla blomster- och kryddträdgårdarna på boningshusens framsida miljömässiga värden. Även om planteringarna inte längre behöver skyddas från lösgående kreatur bör inhägnaderna ändå finnas kvar. Avgränsningar och indelningar i mindre enheter genom järngrindar, staket, häckar och gårdsgårdar ger en intim prägel. Trädgårdar med äldre växtmaterial och planlösningar ger på samma sätt en ålderdomlig framtoning åt bebyggelsen. För helhetens skull kan resterna av en allmogeträdgård ha en lika avgörande betydelse som detaljerna på själva byggnaden.

Betydelsefulla byggnader och miljöer

Gårdlösa 38:1, f d skola.

Gårdlösaborna lät uppföra sitt skolhus i tegel utan korsvirke på en stensockel och med halmtak. Enligt stentavlan på ena gaveln mot vägen är byggnaden uppförd 1848. Vid ombyggnaden 1936 fick fasaden ett nytt utseende. Fönstren gjordes om till tre-lufts-fönster och liggande diton samtidigt som muren putsades och avfärgades i vitt. Alla snickerier, inklusive röstets locklistpanel är rödmålade. Taket har lagts med plana tegelpannor. Naturstenssockeln och tavlan i gaveln finns dock kvar, precis som det tillhörande uthuset med spröjsade järnfönster. Idag är skolhuset bostad.

Bortsett från att fönstren ändrats har byggnadens karaktär inte förändrats. Det kulturhistoriska värdet förklaras också av att huset med tillhörande uthus utgör en väsentlig del i byns historia.

Gårdlösa 23:1, bostadshus.

Gatehuset är ett av de två kvarvarande korsvirkes-husen i byn. Timran är svartjärad och klinefacken är putsade och avfärgade i vitt. Mot vägen har byggnaden kvar sin ålderdomliga karaktär genom de svartmålade spröjsade fönstren, obrutet tak, putsad vit skorsten och en pardörr av österlentyp med utsnidade mönster i speglarna. Inte minst trädgården med en inhägnad av hela kalkstensflis i kom-stadsten och den smäckra järngrinden ger byggnaden dess särprägel. Mot baksidan har byggnaden ett helt annorlunda utseende. Huset har blivit tillbyggt med en takkupa och två tillbyggnader under pulpet-tak som flankerar ett inglasat mittparti. Så gott som hela fasaden är skymd av de senare tillskotten. Horisontaliteten med den regelbundna indelningen av fönster och timmerkonstruktion är helt upplöst. Dessutom har man lagt ett nytt tak i plåt som ska imitera papptäckning på trekantslist. Takplåtens blanka och perfekta yta kontrasterar dock alltför tydligt mot de traditionella materialen.

Bortsett från taket har huset, åtminstone sett från byvägen, inte förlorat sin karaktär.

Gårdlösa 2:2, gård.

En av de mest välbevarade och komplexa gårdarna är Gårdlösa 2:2 där samtliga byggnader utom en är uppförda under mitten av 1800-talet. Bostadslängan från 1849 ska ha ersatt en tidigare länga som brann ner. Fasaderna är spritputsade och avfärgade i guldockra med vita släta hörn, omfattningar, gesimser och geometriska fält i gavelpartierna. Utsmyckningen är inte densamma i de två röstena men båda har spröjsade trekantiga fönster. Taket är lagt med enkupigt tegel och försett med en smäcker homeja över mittentrén som flankeras av två andra öppningar. Den ena är en blinddörr och enbart ditsatt i syfte att upprätthålla en symmetrisk fasad. De andra två består av brunmålade pardörrar med speglar och överljus. Mittentrén är även markerad med två grönmålade pilastrar. Trädgården på framsidan är inhägnad av ett nätstaket med en järngrind framför mittingångens trappa. Kring den kullerstensbelagda gårdsplanen ligger en trelängad ekonomilänga som är helt uppförd i rött tegel med dekor i form av koppskift runt fasettfönstren och valv över järnfönster och portar. Taket är lagt med röd takpanneimiterande plåt mot gården och sinus-korrugerad eternit på övriga fall. Anläggningen är enligt de två stentavlorna över den södra porten och norra gaveln byggd 1864-65. Till gården hör också några putsade och guldockrafärgade uthus samt en potatiskällare med väggar av komstafelis.

Det kulturhistoriska värdet hänför sig till att gården är så väl bevarad. Alla husen som tillhör gården finns kvar, alla dock inte i lika gott skick som huvudbyggnaden, och de är fortfarande hållna i samma stil. Detaljer så som fönster och dörrar i äldre utförande är bevarade.

Ekonomilängorna på Gårdlösa 2:2.

Gårdlösa 7:23, gård.

En av de gårdar som sammanslagits och på grund av denna anledning inte längre bebos är den västligaste belägna gården tillhörande fastighet Gårdlösa 7:23. Enligt den numera nedtagna tavlan är boningslängan som ligger utanför själva gårdskvadranten uppförd 1874. Byggnaden är i mycket dåligt skick. Taket har rasat in och den förr så resliga gaveln är på väg att knäckas på mitten av takets tyngd. Genom de avflagnande ytskikten har de underliggande konstruktionen kommit i dager. Takspån, lergjutna

Boningshusets östra gavelparti och den boxbomsinhägnade trädgården på 2:2.

väggar, timmerkonstruktioner och komstadflis i sockeln visar hur husen under denna tid byggdes med lokala byggnadsätt och material. Till och med fönster och dörrar finns kvar i äldre utförande. De två pardörrarna med pärlspont respektive speglar visar alla färger som snickerierna haft genom tiderna.

Resten av gårdsbebyggelsen är dock inte i lika dåligt skick. Den fyrängade gården består, med undantag av den norra som är gjuten i lera, av tegelmurade byggnader. En del sidor är putsade och avfärgade i vitt och på andra har det skäckiga eller röda teglet med pärlfog lämnats synligt. Även här finns spröjsade trä- och järnfönster i äldre utförande.

Att boningshuset är förfallet påtalades redan vid den föregående inventeringen och då inget har gjorts är det i ännu sämre skick idag. Genom att detaljer och gjuthusväggar finns kvar har det dock ett kulturhistoriskt värde. Boningshuset utgör en viktig del i den övriga gårdsbebyggelsen som fortfarande har kvar sin karaktär, varför man bör värna om hela gården.

En av ekonomilängornas väggar består av gjuten lera.

Föregående byggnadsinventering

I rapporten till föregående inventeringen är hela Gårdlösa klassad som värdefull, medan vissa hus anses vara "kulturhistoriskt och/eller miljömässigt värdefulla byggnader". I den senare kategorin

Ett av boningshusen på Gårdlösa 7:23.

inräknas samtliga sju gårdar med gårdsplanens ekonomilängor och sex andra friliggande bostadshus med tillhörande uthus. På den nordvästra av de fyra gårdarna på 7:23 klassades endast boningslängan och inte ekonomilängorna som kulturhistoriskt värdefulla, förmodligen på grund av att dessa är från mitten av 1900-talet. En ring drogs kring bebyggelsen så att tomter och till och med delar av hus hamnade utanför gränsen för den värdefulla miljön. Det togs därmed ingen hänsyn till strukturerna i det omgivande landskapet som ger byn dess prägel.

Flera byggnader iaktogs vara obebodda eller utan användning och flera var i dåligt skick. Några gårdar var vid den senaste inventeringen redan rivna. Sedan dess har ytterligare en länga bakom det före detta skolhuset rivits och den tillhörande bostadslängan som inte är i mycket bättre skick än den ovan nämnda huset vars tak rasat in. En annan gård som också står tom är den i sydost där alla fönster igenbommats.

Vid den senaste inventeringen föreskrevs att byggnaderna skulle underhållas med traditionella material och metoder. Takkupor och takfönster borde undvikas och nya byggnader underordnas den befintliga bebyggelsen. Få nytillskott har skett, förutom de tillbyggnader som gjorts på hus 23:1 har en maskinhall på gård 2:2 uppförts. Förändringar i form av takfönster eller dylikt har inte heller gjorts, men många tak har blivit utbytta mot företrädesvis takpanneimiterande plåt. Detta material är ett för byn

främmande material och ger inte samma matta yta som tegelpannor. Många hus, framförallt bostadslängorna har haft antingen enkupigt tegel eller plana tegelpannor, liknande simrishamnstypen. Dessa pannor var murade direkt på gavelkrönet så att det inte blev något gavelutsprång. Takutsprånget längs långsidorna var inte heller särskilt stort. Byggnadssättet är regionalt sett ett traditionellt drag och bör därför bevaras. Med ett plåttak går det inte att återskapa en liknande siluett, utan vare sig utsprång eller vindskivor. Eternittaken som finns i byn har däremot samma proportioner som ett äldre tak har och behöver därför inte bytas ut mot plåt eller liknande.

Kulturlandskapet idag

Marken kring byn domineras precis som vid tiden för skiftet av inmark men där den tidigare ängsmarken idag är uppodlad. Antalet jordbruksfastigheter över två hektar är, enligt SCB, idag sex stycken. Flera av gårdarna i Gårdlösa har alltså slagits samman till större enheter. Tre av de sex gårdarna har arealer som sträcker sig över 50 hektar.

Landskapet genomkorsas av vägen som går mellan Smedstorp och väg 11. Enligt Skånska

rekognoseringskartan (1812-20) är denna väg genomfartsvägen från Smedstorp österut mot byn Stiby (nuvarande Gärnsås). Norr om byn har den nya väg 11 anlagts för att inte trafiken skall behöva gå igenom Gårdlösa bytomt. Detta innebär att byvägen idag används endast av de boende i Gårdlösa. Detta har i sin tur medfört att vägen inte blivit asfalterad och rätad. Den slingrande grusvägen har således mycket gamla anor och bör bibehållas som den är. Detta gäller sträckan från bytomten mot Smedstorp. De andra linjeräta vägarna anlades vid byns skifte.

Till skillnad från de flesta andra byar i Tomelilla kommun har det aldrig löpt ett vattendrag genom Gårdlösa by. Däremot slingrar sig Tommarpsån i en båge norr och söder om bytomten. Delar av ån har blivit rätad. De delar av ån som inte blivit rätade har fortfarande en ålderdomlig prägel och omges delvis av betesmarker som översvämmas. Flisgraven finns fortfarande kvar och bildar öppna vattenspeglar mitt i byn.

Karaktäristiskt för Gårdlösa är de stora åkermarksskiftena i byns södra del och det kuperade småskaliga jordbruket i norr på Gårdlösaåsen där det även finns betesmarker.

Åtgärder för Gårdlösa

Hur skall då de kulturhistoriska värdena bevaras? En förutsättning för detta är att byggnadernas karaktär bibehålls. De olika byggnaderna skiljer sig åt i ålder och utseende. Varje tid har sett byggnadsskicket varieras och förändras. Varje tid har sett byggnadsskicket varieras och förändras. Naturligtvis kan man uppfatta 1900-talets villa- och egnahemsbyggande som ett lika stort avsteg från den äldre traditionen som grupphusbebyggelse från 1980-talet. Att vi accepterar hur byn ser ut idag betyder inte att man ger fritt spelrum. Nyttillskott i och kring Gårdlösa ska anpassas till det befintliga för att bibehålla en god miljö. En god medvetenhet om samhällets kulturmiljövärden är en förutsättning för att bebyggelsemiljön ska bevaras på lång sikt. Av medvetenheten följer en önskan om att sköta och underhålla byggnaderna. Hur ska då detta underhåll genomföras?

Allmänna råd vid underhåll och ombyggnad

- De olika karaktärsdragen för byggnadstyperna som redogjorts för under kapitlet "Gårdlösa idag", bör bevaras för att ett högt kulturhistoriskt värde i Gårdlösa skall bibehållas. Karaktärsdragen har skiftat genom tiderna och därför är det viktigt att utgå ifrån varje enskild byggnads särdrag. Exempelvis är många skånska hus uppförda utan gavelutsprång och med litet eller inget takutsprång. Dessa byggnader ska inte förses med utskjutande tak med förebild i nordligare trähusbyggande.
- Det är inte endast "gamla" hus som har ett värde. Det kan finnas lika stor anledning att bevara ett välbevarat hus från 1950-60-talen som ett 1800-talshus. Skillnaden är att det idag finns fler bevarade efterkrigstida hus och det är bland annat därför som de inte värderas lika högt. Tänk

på att dagens ombyggnation och nyproduktion blir morgondagens kulturarv.

- Om man har behov av att inreda en vind eller bygga till är det viktigt att anpassa åtgärderna till byggnadens förutsättningar. Takkupor bör hellre göras små och fler än stora och få. I en del fall medför takkupor och tillbyggnader så stora förändringar att de helt ska undvikas. I många fall är det bättre att placera kupor eller takfallsfönster åt gårdssidan av huset. Uterum, garage och uthus bör ges en utformning som underordnar sig bostadshuset och tar hänsyn till detta.
- En byggnads karaktärsdrag kan vara bibehållna från den tid då den uppfördes. Den kan också vara präglad av senare förändringar och tillskott som gjorts. Om inte byggnaden utsatts för genomgripande förändringar som på ett avgörande sätt

avviker från byggnadens karaktär, finns det ingen anledning att radera senare tiders tillskott. Det blir alltid en avvägning om man ska försöka "stilrestaurera" d.v.s. återföra byggnaden till en tidigare utformning eller om man ska betrakta förändringarna som intressanta årsringar i en pågående process.

- Innan större åtgärder påbörjas är det bra att ta reda på så mycket som möjligt om byggnaden, till exempel genom att fråga tidigare brukare och grannar. Detta för att veta vilka material som använts och vilka förändringar som gjorts.
- En byggnad bör underhållas kontinuerligt med små insatser. Det minskar risken för att stora genomgripande förändringar blir påkallade.
- Värdera det hantverksmässiga, med detaljrikedom och kvalitet. Även små detaljer kan ha en stor betydelse för hur en byggnad upplevs.
- Äldre fönster är ofta tillverkade i trä av hög kvalitet. I många fall är det en god idé att restaurera

ett äldre fönster även om det ytligt ger intryck av att vara i dåligt skick. Även om enstaka delar är dåliga kan en duktig hantverkare istandsätta de flesta äldre fönster. Förutom kvalitetsaspekten har fönstren en stor betydelse för hur ett hus uppfattas. Ett äldre fönsterglas har estetiska kvalitéer som ett nyttillverkat glas inte besitter. Bågar och spröjs är avpassade efter byggnaden och gjorda för att passa just där. Att ersätta ett sådant fönster med ett fabriksstillverkat ger byggnaden ett mindre kulturhistoriskt värde. Även dörrar som är utformade efter byggnaden bör restaureras istället för att bytas ut. Lika lite som man skulle drömma om att sätta in en ny byrålåda i en äldre byrå borde man sätta in en ny icke anpassad dörr i ett äldre hus. Tänk på att underhåll och små reparationer alltid blir billigare än att köpa nytt. Om man trots allt väljer att sätta in nya fönster är det att föredra om man väljer de befintliga som förlaga.

- Kulörer på byggnader och plank påverkar inte endast den enskilda fastigheten utan även de omkringliggande. För att bibehålla en byggnads karaktär och dess kulturhistoriska värde bör dess färgsättning anknyta till den karaktär byggnaden domineras av.
- Blanda inte moderna tekniker och material med äldre. Exempelvis bör man inte laga skador på en mur putsad med kalkbruk med betong. Detta eftersom de båda brukssorterna har olika egenskaper och betongen är alltför stark vilket kan medföra skador på underlag eller omgivande putsytor.
- En del äldre tekniker kan förefalla tidsödande men kan på lång sikt faktiskt vara tidsbesparande om man utför ett grundligt förarbete. Exempel på det är målning med linolja på trä. En yta tidigare struken med linolja kan enkelt strykas med ny linolja. Fördelarna med en traditionell produkt som linolja är att effekten på lång sikt är känd. En del av de sentida produkterna fungerar inte så bra i samband med äldre underlag.
- En del material börjar bli besvärliga att få tag i, exempelvis eternit vilket även är farligt att bearbeta och deponera. Det finns produkter på marknaden som kan användas när man behöver komplettera exempelvis ett tak belagt med eternit.

Som ersättning för eterniten finns exempelvis en asbestfri produkt kallad embonit. Andra material kan man få tag i hos firmor som handlar med begagnat byggmaterial. Behöver man en gammal dörr eller ett fönster finns det ofta att få efter lite efterforskande.

- En del material har ytligt sett vissa likheter men valet av material kan ha avgörande konsekvenser för hur byggnaden eller miljön uppfattas. Exempel på detta är lertegelpannor kontra betongtegelpannor eller tegelimiterande plåt. En lertegelpanna ger ett smäckrare utseende än de grövre betongpannorna. Den tegelimiterande plåten ger ett stelt och livlöst utseende. En annan fördel med tegel är att materialet är mycket hållbart och behöver man ersätta en enstaka panna är det enkelt gjort till skillnad från att byta ett större stycke plåt.
- Trädgårdar kan innehålla stora kulturhistoriska värden förutom estetiska värden eller bruksvärden. I en del fall är trädgård och bebyggelse tänkta som en enhet. En äldre trädgård kan innehålla många äldre växter som ger fastigheten, och kanske ett helt kvarter dess karaktär. Planeringen av växtmaterialet i en trädgård kan ge mycket information om hur en byggnad använts. En äldre trädgård liksom ett hus kan dölja mycket som förtjänar att upptäckas. En del växtmaterial visar sig förstås inte förrän under våren och sommaren vilket gör att åtgärder inte bör tas förrän man låtit en växtsäsong förflyta.
- Samspelet mellan byggnad och trädgård är viktigt. Ett äldre hus med en anpassad trädgård präglas av rabatter, trädgårdsland, fruktträd och gångar medan ett hus från 1970 kanske är omgiven av vintergröna växter och sammanhängande gräsytor.
- Vid nyproduktion ska hänsyn tas till omgivande bebyggelse. Här är byggnadens skala, fasadmaterial, takmaterial och takfallslutning viktiga. Det är viktigt att fundera på byggnadens läge på tomten och hur stor del av tomten som är lämplig att bebygga.

Väggar och socklar i kalkflis är ett karakteristiskt byggnadsmaterial i Gårdlösa.

Särskilda riktlinjer för Gårdlösa

- Putsade fasader med karakteristiska gavelrösten i geometriska mönster och stentavlor med inskrifter, liksom utsmyckning av fasader med pilastrar, omfattningar och lister i avvikande färg är ett starkt karaktärsdrag och bör tas till vara.
- Kalkflistavlor i staket och korsvirkeslängor bör, liksom stommar av korsvirke och lergjutna väggar värnas om.
- Obrutna takfall utan takfönster bör bibehållas.
- Homejor, lunettfönster, gjutjärnfönster och andra fönster i äldre utförande bör värnas.
- Pardörrar med tillhörande handräcken, trappor av komstadflis är lika viktiga som fönster och andra detaljer och bör därför tas om hand på samma sätt.
- Uthuslängor med fasader av tegel, puts och sten präglar byn och träpanel bör därför inte användas.
- Inhägnade trädgårdar invid boningshuset på gårdssidan och kullerstensbelagda gårdar bör nyttjas och underhållas.
- Grusade slingrande vägsträckningar bör bibehållas.

Om varsamheten i lagstiftningen

Varsamhet vid ändring av byggnad är ett begrepp som infördes i samband med antagandet av Plan och bygglagen. Kravet är uttryckt som en hänsynsregel eller utgångspunkt, som gäller vid alla ändringar, om- och tillbyggnader i hus. Lagens mening är att ändringarna skall göras med hänsyn till byggnadens karaktär. De värden som ger karaktären och som särskilt räknas upp i lagtexten är byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, konstnärliga och miljömässiga.

Lagen talar alltså om hur, på vilket sätt, ändringar skall utföras, inte att man inte får göra dem. Varsamhet kan bland annat innebära att:

- Bibehålla fönster och dörrars storlek, utformning och placering.
- Bibehålla fasadens karaktär dvs att inte putsa tegelfasader och omvänt att inte sätta tegel, trä eller plåt på putsade fasader.
- Det kan också innebära att vid ändring återställa fasader som klätts in med förvanskande material.
- Bibehålla takets karaktär dvs takvinkel, taksprång och taktäckningsmaterial samt anpassa takkupor till takets storlek och byggnaden i övrigt.
- Vid ommålning ge byggnaden en färgsättning som stämmer överens med byggnaden och dess omgivning.

Utgångspunkter för kulturhistorisk värdering

Vår värdering utgår från att orternas bebyggelsekaraktär skall kunna bevaras och utvecklas. En Ortskaraktär är uppbyggd av både allmänna drag i bebyggelsen som tak- och fasadmateriell, utformning, byggnadstyper m.m. samt särskilt tongivande byggnader. Till denna miljömässiga karaktär har vi också lagt kulturhistoriska aspekter. Syftet är att bevara och utveckla bebyggelsens allmänna karaktär och samtidigt kunna förstå en Orts historiska utveckling genom bevarade byggnader och bebyggelsemiljöer.

Kyrkor är ofta landsbygdens största, äldsta och mest påkostade byggnadsverk. De dominerar miljön och många människor har en stark relation till

kyrkobyggnaden. Kyrkor lyder under Kulturminneslagstiftningen. Samtliga kyrkor, kyrkogårdar och kapell har getts skyddsbestämmelser (q1). Prästgårdar ingår i den kyrkliga miljön och har också värderats högt.

I stort sett samtliga orter har sitt ursprung i bondbyar. För att denna karaktär skall kunna bibehållas har vi värderat bondgårdar som ligger inne i orterna högt. Välbevarade bondgårdar har föreslagits skyddsbestämmelser med exteriört skydd (q1) och andra har föreslagits skyddsbestämmelser (q2) eller varsamhetsbestämmelser (k).

Allmänna lokaler och verksamhetslokaler som skolor, fattighus, kommunalhus, folkrörelselokaler, smedjor, lokalföreningar, lanthandelsbutiker, etc speglar den historiska utvecklingen och har värderats högt. Mycket välbevarade byggnader har föreslagits skyddsbestämmelser (q1) och mindre välbevarade har föreslagits skyddsbestämmelser (q2) eller varsamhetsbestämmelser (k).

Järnvägen har haft stor betydelse för samhällsutvecklingen och järnvägsstationer och byggnader inom stationsmiljön har därför värderats högt. Välbevarade järnvägsstationer och andra välbevarade byggnader inom stationsmiljöer har föreslagits skyddsbestämmelser med rivningsförbud och exteriört skydd (q1). Mindre välbevarade järnvägsstationer har föreslagits skyddsbestämmelser med rivningsförbud (q2). För andra byggnader har föreslagits varsamhetsbestämmelser (k).

Bostadsbebyggelse har sällan getts skyddsbestämmelser. Endast mycket välbevarade och ofta äldre bostadsbyggnader har föreslagits skyddsbestämmelser (q1). Välbevarad och typisk bostadsbebyggelse har föreslagits varsamhetsbestämmelser (k). För övriga befintliga byggnader gäller den generella varsamheten.

Beteckningar och skyddsbestämmelser som används vid tillämpning av plan- och bygglagen:

Ingen beteckning: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 1 § för ny bebyggelse samt generella krav på varsamhet för befintlig bebyggelse enligt 3 kap. 10 §.

k: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 10 §. Det gäller byggnader där varsamhetskravet särskilt skall uppmärksammas vid lovgivning och planläggning.

q1: innebär enligt 3 kap. 12 § rivningsförbud med exteriört skydd. Detta gäller de byggnader som idag har så välbevarade detaljer, som t. ex. originalfönster, originalputs, verandor med snickarglädje, att de inte går att byta ut eller övertäckas.

q2: innebär enligt 3 kap. 12 § rivningsförbud och stomskydd. Detta gäller de byggnader som har en stor historisk betydelse men som inte är så välbevarade i alla detaljer eller originaldelar. Det gäller också sådana byggnader vars fasader blivit inklädda men som är möjliga att återställa.

Kulturhistorisk värdering av bebyggelsen i Gårdlösa

Värderingen ger en vägledning till hur och vilken bebyggelse som särskilt bör uppmärksammas vid lovgivning och/eller ges varsamhets- och skyddsbestämmelser i planarbetet. För att underlätta detta arbete hänvisar våra värderingskategorier direkt till den uppdelning som finns i plan- och bygglagen.

Samtliga fastighetsbeteckningar ska vara Gårdlösa. b1 betyder byggnad 1, b2 byggnad 2, osv. Byggnad 1 betecknar bostadshus och övriga byggnader är ekonomihus och dylikt.

q1:
2:2, b3
2:4 b1
38:1, b1 och b2
49:1, b1
54:1, b2 och 3
69:4, b1, 2, 4 och 5
7:17, b1 och 2
7:23 (byggnader på fyra gårdar i söder, se karta)

q2:
21:1, b1
22:1, b2
7:23 (byggnader på fyra gårdar i söder, se karta)
8:5, b1

k:
13:16, b1, 2 och 3
13:18, b1 och 2

13:19, b1 och 2
13:2, b1 och 2
13:20, b1 och 2
13.21, b1 och 2
13:3, b1 och 2
13:9, b1
23:1, b1, 2 och 3
36:1, b1, 2 och 3
44:1, b1
45:1, b1, 2 och 3
47:1, b1 och 2
48:1, b1 och 2
49:1, b2
4:5, b1, 2 och 3
50:1, b1 och 2
52:1, b1 och 2
54:1, b6 och 7
56:1, b1
65:1, b1 och 2
69:4, b3

Skötselråd för det omgivande landskapet

Flera av vägarna i Gårdlösa består av grusvägar, både den gamla slingrande genomfartsvägen och de linjeräta vägarna som anlades vid skiftet. Den gamla genomfartsvägen och de nyare vägarna bör inte ändras vad gäller bredd, beläggning och sträckning.

De delar av ån som inte blivit rätade har fortfarande en ålderdomlig prägel och omges delvis av betesmarker som översvämmas. Detta är ett ålderdomligt sätt att nyttja marken och hör samman med det gamla kulturlandskapet som omger byn. Betesmarken och den icke rätade ån har därav ett stort

kulturhistoriskt värde och bör tas till vara.

Värdefullast av vattendragen i Gårdlösa är de som fortfarande är meandrande samt de som markerar byns gräns. En skyddszon på minst sex meter bör anläggas utmed åkermark. Här bör man inte sprida bekämpningsmedel och konstgödning. Det är av stor vikt att inga kemikalier hamnar i vattnet. De öppna vattendragen är inte bara kulturhistoriskt intressanta utan även av stor vikt för bland andra insekter, fjärilar, fåglar och däggdjur.

I de norra delarna finns flera betesmarker under igenväxning. Plantering bör inte tillåtas oavsett trädslag. Betesdjuren bör släppas ut så tidigt som möjligt, helst i månadsskiftet april/maj. Röjning skall ske av igenväxningsvegetation, det vill säga vegetation som har tillkommit på grund av för dåligt betetryck. Träd och buskar präglade av betesdjur bör behållas. Ädellövträd, enebuskar, bärträd och bärbuskar behålls liksom äldre träd och döda träd.

Den historiska inmarken bör hållas öppen och här bör ingen plantering tillåtas oavsett trädslag. Av störst vikt är området vid bytomten. På inmarken har det alltid varit åker och ängsbruk och markerna bör därför fortsätta att hållas öppna genom konventionellt brukande. Samtliga stengården och stensträngar bör underhållas. Av speciell vikt är de som är belägna i och utmed odlad mark.

Handlingsprogram

Tomelilla kommun har det yttersta ansvaret för kulturmiljöerna i kommunen. Därmed inte sagt att kommunen skall svara för att kulturmiljöerna tas om hand och så har heller aldrig varit fallet. De största insatserna utförs, och har alltid utförts, av enskilda i samband med underhåll av fastigheter och brukande av landskap.

Ett kulturmiljöprogram är en bra grund för kulturmiljöarbetet i kommunen. Det kan emellertid inte stå som ensam garant fört att kulturmiljöerna bevaras och utvecklas på ett positivt sätt. Kulturmiljön är som miljön i övrigt en del av samhällslivet och förändras i takt med detta.

Större förändringar, som konjunkturer, strukturförändringar inom jordbruket och inträdet i EU, kan den enskilda kommunen inte råda över utan måste istället följa och anpassa sig efter dessa. Olika typer av handlingsprogram måste därför tas fram så att kulturmiljöarbetet kan vara aktivt, följsamt och en självklar del av samhällsutvecklingen.

Ett handlingsprogram för kulturmiljöarbetet Tomelilla kommun bör innehålla följande punkter:

Förankring. För att kulturmiljöprogrammet skall få avsedd effekt krävs att den förankras. För att kunna förankra kulturmiljöprogrammet ut i kommunen krävs att detta är förankrat internt inom kommunen. Ett kulturhistoriskt perspektiv, eller att en kulturmiljö berörs, kan finnas med i ett stort antal beslut. Det är således inte bara en angelägenhet för miljö- och byggnadsnämnden eller nämnden för kultur, fritid och turism utan för hela den kommunala förvaltningen.

Utbildning. Trots att människan i det moderna samhället är mer rörlig än tidigare så är vardagsmiljön fortfarande begränsad. Kunskap om vardagsmiljöns historiska framväxt och kvalitéer är avgörande för

hur man förhåller sig till den. Denna kunskap förmedlas bäst genom att studier av vardagsmiljön läggs in i skolarbetet på alla nivåer, från förskola till gymnasium. Kulturmiljöprogrammet, och särskilt den Kulturhistoriska översikten, kan i många sammanhang vara en lämplig utgångspunkt för sådana studier.

Hembygdsrörelsen. Hembygdsföreningarna är ideella organisationer som värnar och levandegör kulturarvet. I Tomelilla kommun utför de ett omfattande arbete och vårdar också ovanligt många byggnader med stora kulturhistoriska värden.

Fysisk planering. Kulturmiljöprogrammet bör vara en självklar utgångspunkt i hanteringen av bygglov- och planärenden samt ligga till grund för den översiktliga planeringen.

Kulturturism. Kulturturism är en ständigt ökande näring och det finns goda förutsättningar för kulturturism i Tomelilla kommun. Kulturmiljöprogrammet är ett bra stöd i detta arbete och i samarbetet med näringsliv, hembygdsföreningar och turistorganisationer.

Landsbygdsutveckling. Lantbruket har under senare delen av 1900-talet genomgått en omfattande strukturförändring. Sedan inträdet i EU finns landsomfattande program och stöd för omställning av jordbruket och landsbygdsutveckling. Ett levande jordbruk och en levande landsbygd är avgörande för flertalet kulturmiljöer i Tomelilla kommun. Kommunen bör därför aktivt arbeta med landsbygdsutveckling i samarbete med byalag, lantbrukare och deras organisationer.

Informationsinsatser. Kulturmiljöprogrammet bör helt eller delvis vara tillgängligt på kommunens hemsida. Andra viktiga insatser är skyltning, broschyrer och guidning.

Litteraturtips

Byggnadsvård

Idag finns ett stort antal titlar med anknytning till byggnadsvård och traditionella tekniker samt material. Nedan ges några exempel.

Barup, K. & Edström M., Handbok i sydöstsånska byggnadsteknik." Sydöstra Skånes Samarbetskommitté SÖSK. Ystad 1993.

Björk, C., Kallstenius, P. & Reppen, L., "Så byggdes husen 1880-1980". Statens råd för byggnadsforskning och Stockholms stadsbyggnadskontor 1983.

Björk, C. & Reppen, L., "Så byggdes staden". Svensk byggtjänst, Västervik 2000.

"Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper". Informationsblad från Riksantikvarieämbetet, 1989.

Drejer C, Jerkbrant C., Wikner, C-E, "Arkitekter om färg och måleri". Stockholm 1992.

Engdahl, C., Dranger-Isfält, L., "Bostadsbebyggelsen från 1930- och 40-talen, varsam ombyggnad". Byggeforskningsrådet Stockholm 1989.

Engdahl, C., & Dranger-Isfält, L., "Stenhusen 1880-1920, varsam ombyggnad". Byggeforskningsrådet, Stockholm 1983.

"Fönster, historik och råd vid renovering". Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Stockholm 1996.

Gysinge katalog: "Reservdelar till gamla hus."

"Hantverket i gamla hus". Byggförlaget och Svenska föreningen för byggnadsvård, 1998.

Hidemark, O., Stavenow-Hidemark, E., Söderström, G. & Unnerbäck., A., "Så renoveras torp och gårdar". Västerås 1995.

Holstein, Å., "Köpa hus" Svensk byggtjänst, Oskarshamn 2000.

Humble, O., (red.), "Äldre murverkshus, reparationer och ombyggnad". Byggeforskningsrådet Stockholm 1990.

"Kulturminnesvårdsprogram för Skåne. Del Kristianstads län". Länsstyrelsen i Kristianstads län, 1984. Torgny Ove: "Skånelängor". Lund 1975.

"Tänk efter före - vid ändringar och underhåll av byggnad". Boverket 2000.

Landskapsvård

Bengtsson, R. M.fl. 1996. "Svenska landsvägsalléer". SLU. Alnarp.

Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. "Skottskogen - en försummad del av vårt kulturlandskap". Sv.Bot.Tidskrift. 76:91-100

Blomkvist, N. 1993. "Läsa landskap. En fälthandbok om svenska kulturmiljöer". Utbildningsradion, Stockholm

Brusewitz, G. & Emmelin, L. 1985. "Det föränderliga landskapet". Stockholm.

Campbell, Å. 1935. "Emellan skogen och plogen". Sv. Kulturbilder. Band 4.

Campbell, Å. 1928. "Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet". Uppsala universitet.

Cserhalmi, N. 1997. "Fårad Mark". Bygd och Natur 1997, Stockholm

Dahl, S. 1989. "Studier i äldre skånska odlingsystem". Meddelanden serie B 69, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.

Edman, S & Hagman, T. 1988. "Bondens landskap". Svenska Naturskyddsföreningens årsbok.

Edman, S & Axelsson, T. 1996. "Erik och Sigvard - men sen då? Folk och få på tröskeln till 2000-talet". Örebro.

Ehrensverd, U. 1985. "Fältnätmättningsbrigadens rekognosceringskarta över Skåne 1812-20.

Ekeland, K. & Svensson, R. (red). 1996. "Äldre tiders odling - trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs". Nordiska förbundet för kulturlandskap, Hudiksvall.

Ekstam, U. & Forshed, N. 1996. "Äldre fodermarker". Naturvårdsverket, Stockholm.

Ekstam, U. Aronsson, M & Forshed, N. Ängar. "Om naturliga slåttermarker i odlingslandskapet". Stockholm.

Emanuelsson, U. M.fl. "Det skånska kulturlandskapet". Lund.

Emanuelsson, U. 1987. "Skånes vegetationshistoria. Svensk geografisk årsbok 63". Lund.

Gadd, C. (red). 2000. "Den agrara revolutionen. 1700-1870". Stockholm.

Hedin, P. 1997. "Ett historiskt landskap. Strövtåg under fyra årstider".

- Jordbruksverket. 1998. "Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvården". Jönköping.
- Linné, C. von. 1751. "Skånska resa - förrättad år 1749". Sydow, C-O. (red.). Stockholm.
- Länsstyrelsen i Kristianstad Län, 1996, "Från Bjäre till Österlen".
- Länsstyrelsen i Kristianstad Län, 1995, "Den skånska allén".
- Myrdal, J. (red). 1999. "Jordbruket under feodalismen 1000-1700", Stockholm.
- Nilsson, P. 1997. "Den gamla byn". Stockholm.
- Rackham, O. 1995. "The history of the countryside". London.
- Riksantikvarieämbetet. Mårten Sjöbeck. 1998. "Fotografier av ett svunnet kulturlandskap". Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet. 1993. "Vad berättar en by? Studier till kulturmiljöprogram för Sverige".
- Riksantikvarieämbetet. 1996. "Odlingslandskapet - en lång markanvändningshistoria".
- Riksantikvarieämbetet. 1994. "Skötsel av kulturvården i odlingslandskapet". Faktabladserie
- Sporrong, U. 1996. "Odlingslandskap och landskapbild. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige". Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Helmfrid, S. (red). 1994. "Kulturlandskapet och bebyggelsen". Stockholm.
- Selinge, K-G (red). 1994. "Kulturminnen och kulturmiljövård". Stockholm.
- Tollin C. 1991. "Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården". Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Welinder, S. (red). 1998. "Jordbrukets första fem-tusen år 4000f.Kr. - 1000 e.Kr". Stockholm.

Källor - arkiv och litteratur

- Gillberg, J L. 1980. Historisk, oeconomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län 1767.
- Kulturnämnden i Tomelilla kommun. 1981. Smedstorp, Gårdlösa.
- Minnhagen, M., 1973. Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, finktion och förändring i sydöstra Skåne.
- Stjernquist, B. 1981. Gårdlösa an Iron Age community in its natural and social setting I.
- Wallin, C (red). 1981. Kristianstads län 1762, en ekonomisk-topografisk beskrivning.
- Lantmäteriet i Kristianstad, kartor med tillhörande handlingar
- Lantmäteriverket i Gävle, kartor
- Regionmuseets arkiv

Lagstiftning

”Det är särskilt beträffande lantsamhällen, som laggar och författningar kunna vara till stor nytta, i den mån de icke endast rent negativt hindra ett fullt och olämpligt byggande, utan även i direkt positiv riktning bidra till att framalstra det ändamålsenliga och vackra, samt att befästa känslan härför hos den enskilde.” Citatet är taget ur *Praktiska och hygieniska bostäder. Betänkande och förslag* av Osvald Almqvist, Stockholm 1921.

Citatet ovan är med sin smakfostrande hållning förläggat men speglar samtidigt lagstiftningens dubbla natur. Våra laggar är ett stöd för att bevara sådant som är värdefullt samtidigt som det givetvis kan upplevas hindrande och byråkratiskt. Som privatperson kommer de flesta i kontakt med kulturmiljövården i lagstiftningen i samband med att de skall göra en om-, till-, eller nybyggnad. Det kan då gälla att byggnaden i sig eller miljön kring den har särskilda kulturvården eller att det finns en fornlämning på tomten.

De krav på hänsyn, varsamhet och skydd som finns för bebyggelsens kulturvården kan jämföras med hastighetsbestämmelserna i trafiken. I tätbebyggda samhällen får man köra i 50 km/h och på vissa gator, som vid skolor, bara i 30 km/h. Utanför samhällena ökar högsta tillåtna hastighet till 70 km/h ända upp till 110 km/h på motorväg. Förutsättningarna för att få köra är att man har körkort och att fordonet är skattat och besiktigat.

När det gäller reglerna för kulturvården i bebyggelsen är det inom samlad bebyggelse som kraven på anpassning och varsamhet är som störst och vid särskilt värdefulla byggnader finns krav på skyddsbestämmelser. Utanför tätbebyggt område gäller fortfarande varsamhet men kraven är inte så höga och inom exempelvis nyare industriområden ställs ofta låga krav på anpassning och varsamhet.

Ansvar för skydd och vård av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer är fördelat på stat, kommun och enskilda. Som instrument har samhället inrättat olika typer av bestämmelser i lagstiftningen samt i vissa fall ekonomiska stöd. Staten skall ge skydd åt det allra värdefullaste och har

huvudansvaret för ett långsiktigt bevarande. Statens instrument är Kulturminneslagen, KML och Miljöbalken genom vilka kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer kan få status av byggnadsminne, riksintresse, naturreservat eller kulturresevat. På kommunal nivå kan byggnader och bebyggelsemiljöer bli skyddade i detaljplan eller områdesbestämmelser enligt plan- och bygglagen, PBL. Det bästa skyddet och den bästa vården får bebyggelsen av alla de intresserade ägare som vårdar merparten av den svenska kulturmiljön.

Plan- och bygglagen, PBL

Med stöd av plan- och bygglagen kan kommunerna ge kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer ett skydd mot rivning eller förvanskande ändring genom att meddela skyddsbestämmelser, så kallad q-märkning i detaljplanen. Q-märkning sker med stöd i plan- och bygglagens **3 kap 12§**: *Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.*

Andra byggnader och byggnadsmiljöer som också har ett kulturhistoriskt värde fast av mindre dignitet kan i stället tillskrivas ett varsamhetskrav i detaljplanen genom k-märkning. Denna tar stöd i plan- och bygglagens **3 kap 10§**: *Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara.* Lagtexten innebär inte ett förbud mot ändring av byggnader utan syftar till att styra ändringarna så att de utförs varsamt.

Miljöbalken

Miljöbalken som trädde i kraft den 1 januari 1999 utgör en samordnad och skärpt miljölagstiftning för en hållbar utveckling. Den smälter samman regler från femton tidigare miljölagar, däribland naturvårdslagen. Miljöbalken bildar en övergripande lagstiftning som rör all miljöpåverkan. Två av målen i miljöbalken är att värdefulla natur- och kulturmiljöer ska skyddas och vårdas samt att den biologiska

mångfalden ska bevaras. Skydd av naturen kan ske genom speciella områdesskydd så som nationalpark, naturreservat och kulturresevat.

Nationalpark, 7 kap. 2§: Ett mark- eller vattenområde som tillhör staten får efter riksdagens medgivande av regeringen förklaras som nationalpark i syfte att bevara ett större sammanhängande område av viss landskapstyp i dess naturliga tillstånd eller i väsentligt oförändrat skick.

Naturreservat, 7 kap. 4§: Ett mark- eller vattenområde får av länsstyrelsen eller kommunen förklaras som naturreservat i syfte att bevara biologisk mångfald, vårda och bevara värdefulla naturmiljöer eller tillgodose behov av områden för friluftslivet. Ett område som behövs för att skydda, återställa eller nyskapa värdefulla naturmiljöer eller livsmiljöer för skyddsvärda arter får också förklaras för naturreservat.

Kulturresevat, 7 kap. 9§: Ett mark- eller vattenområde får förklaras som kulturresevat i syfte att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. På ett sådant område skall bestämmelserna i 4-6 §§ tillämpas. Att det inom ett område finns en byggnad som är skyddad som byggnadsminne, kyrkligt kulturminne eller fast fornlämning enligt lagen om kulturminnen m.m. hindrar inte att området förklaras som kulturresevat.

Kulturminneslagen, KML

Lagen om kulturminnen omfattar bestämmelser om byggnadsminnen, fornminnen, kyrkliga kulturminnen samt skydd mot utförsel av vissa äldre kulturföremål. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer har överinseende över kulturminnesvården i landet. Vidare åligger det ämbetet att utarbeta allmänna råd inom verksamhetsområdet. Bestämmelserna i KML reglerar skyddet för den del av vårt kulturarv som utgörs av de från kulturhistorisk synpunkt särskilt värdefulla byggnaderna i icke statlig ägo. Bestämmelserna i KML ger möjlighet att utfärda skyddsföreskrifter så att olämpliga och kortsiktiga förändringar inte kommer till stånd. Fråga om en byggnad bör förklaras som byggnadsminne kan väckas av var och en genom ansökan eller tas upp av länsstyrelsen på eget initiativ. Det är länsstyrelsen som har i uppgift att besluta om byggnadsminnes-

förklaring enligt kulturminneslagen. Vidare åligger det länsstyrelsen att utfärda skyddsföreskrifter, se till att dessa följs samt ge råd till ägare av byggnadsminnena vid vård och underhåll av byggnaden i fråga.

Vilka objekt som kan bli byggnadsminnesförklarade regleras i Kulturminneslagens 3 kap 1§: *En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på park, trädgård eller annan anläggning av kulturhistoriskt värde.*

Riksintresse

Ett område av riksintresse för kulturmiljövården är en kulturmiljö som är unik eller speciell i en region, riket eller internationellt sett. Riksintressena ska representera hela landets historia från förhistorisk tid fram till nutid. Kulturmiljöer av riksintresse ska bland annat visa hur människan utnyttjat tillgängliga naturresurser, samhällets utveckling, näringsliv, sociala villkor, byggnadsskick och olika estetiska ideal. Av de ca 1700 riksintresseområden som finns i Sverige hittar vi till exempel jordbruksbyar, fiskelägen, medeltida stadsmiljöer, 1900-talsförorter, arbetarbostäder, herrgårdar, gruvor och sågverk, förhistoriska gravfält samt moderna kyrkogårdar.

Att ett område är av riksintresse betyder att miljön är skyddsvärd ur ett nationellt perspektiv, men inte att miljön automatiskt är skyddad. Riksintressen finns förutom för kulturmiljövården även för naturvård och friluftsliv. Ett riksintresse är en signal om att här finns så höga värden att kulturmiljön har företräde vid en avvägning med motstående intressen, förutsatt att de motstående intressena inte är av riksintresse. Det är också en signal om att i dessa områden kan länsstyrelsen/staten gå in och upphäva kommunala beslut, om man ej finner kulturvärden tillräckligt beaktade.

Hantering av riksintressena regleras i miljöbalkens **3 kap 6§** som säger att *Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hän-*

syn till friluftslivet skall så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Det är Länsstyrelserna som har ansvaret att föra ut "statens anspråk" för kulturmiljövården till kommunerna, som i sin översiktsplan (ÖP) ska redovisa områden av riksintresse och ange hur riksintresset ska tillgodoses i samhällsplaneringen.

Litteraturhänvisningar

- "Kulturminneslagen". Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1989.
- Rubenson, S. "Miljöbalken. Den nya miljörätten". Stockholm, 1999.
- "Kontinuitet och förnyelse – Kulturmiljöarbetet i kommunerna". Svenska kommunförbundet, Stockholm, 1999.
- "Kulturvården i detaljplan", Johansson, C. (red) Boverket, 1999.
- "Kultur i grunden". Persson, I., Westerlind, A. M.,

Boverket, Malmö, 2000.

- "Områdesbestämmelser – en vägledning". Persson I., Boverket Allmänna råd 1999:2.
- "Boken om detaljplan och områdesbestämmelser". Boverket Allmänna råd 1996:1.
- "Boken om MKB för detaljplan", Jonsson, G. & Palm I., Kristianstad, 2000,
- "Fastigheter med kulturskydd". Sundsvik, L. Svenska Kommunförbundet, Stockholm, 1997.
- "Ombyggnad. Varsamhet vid ändring" (Byggvägledning 15), Nordling, L. & Reppen, L. Svensk Byggtjänst, Västervik, 2000.
- "Tänk efter före – vid ändringar och underhåll av byggnad". Boverket, 2000.

Internetsajter

- Boverket: www.boverket.se
- Rixlex: www.riksdagen.se/debatt
- Riksantikvarieämbetet: www.raa.se
- Miljöbalken: www.notisum.se/mp/sls/lag/19980808.htm

Ordlista

absid, halvrund eller mångkantig, vanligen med en halvkupol täckt byggnadsdel på kyrka i öster, i synnerhet förekommande som koravslutning.

allmänning, mark eller vatten som ägs eller nyttjas av en samfällighet, by, socken, härad eller kronan.

blockförband, murförband bestående av omväxlande bindskift och löpskift. Stötfogarna i både bindskiftena och löpskiftena står lodrätt ovanför varandra varigenom avtrappningarna och förtagningarna är lika i vartannat skift.

brydestua, se linbastu.

bytomt, det område inom vilket byns bebyggelse låg från tidig medeltid fram till enskiftet vid 1800-talets början. De medeltida lämningarna som finns inom området är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister.

cementtegel, fasadstenar av cement med samma mått som tegelstenar. Användes kring sekelskiftet i tegelfasader främst som dekor i form av lister och omfattningar.

ensäde, odlingssystem som innebar årligen återkommande odling av en gröda på samma åker.

fasettlagd eternit, plana kvadratiska eternitplattor lagda på diagonalen.

fideikommiss, lös eller fast egendom, som inte får avyttras och om vilken är stadgat att nyttjanderätten i tur och ordning ska tillfalla vissa personer, i regel medlemmar av en familj.

Fossil åkermark, övergiven forntida eller medeltida åkermark.

frontespis, ovan taklist på byggnad utskjutande och vanligtvis gavelformat parti med fönster.

fronton, 1 se *frontespis*. 2 triangel- eller segmentformad prydnadsgavel som kröner dörrar och fönster.

frälse, de två stånden, adel och präster, som var befriade från att betala skatt.

funktionalismen, arkitekturepok som från och med 1930-talet präglade byggnadsstilen, ibland liktydigt med modernismen. Funktionalistiska byggnader, kallade funkishus, från 1930-talet karakteriseras av putsade ljusa och släta fasader, stora fönster i långa band eller fördelade tre och tre, platta tak och en stram och återhållsam detaljutformning. Under 1940- och 50-talen fick husen, framförallt i Skåne, oftast fasader i tegel och det platta taket byttes mot ett flackt sadeltak.

fälad, skånskt ord för betesallmänning, gemensam betesmark som låg utanför byn.

förband, murförband, sätt att fördela tegelstenar i mur så att hållfasthet uppnås.

gatehus, i Sydsverige ett hus beläget utmed den så kallade bygatan på byns gemensamma mark, beboddes av hantverkare eller lantarbetare som inte hade egen mark att bruka.

gesims, vågrätt profilerat listverk på fasad, väggfält eller dörr- respektive fönsterkrön. En gesims som löper längs hela fasaden under takfoten kallas gördel- eller huvudgesims.

hamling, kvistning av lövträd, företrädesvis pil och ask, för foder till kreatur.

hemman, kameral benämning på jordbruksfastighet som mättes i mantal, beroende på skatteförmåga. En gård med normal skattekraft åsattes ett helt hemmantal eller mantal. Efter de ändamål skatten användes indelades dessa i krono- frälse- eller skattehemman.

hemmansklyvning, lantmåteriförrättning varvid en fastighets mantal delades i kvotdelar.

homeja, halvcirkelformad takutbyggnad med en lucka eller ett vanligtvis halvcirkelformat fönster, ett så kallat lunettfönster.

holländare, väderkvarn med huv som går att snurra efter vindriktning.

hoveri, en form av dagsverke som bönderna skulle fullgöra på godsherrens huvudgård. Hoveriet var en del av betalningen till godsherrn för användandet av mark eller bostad. Hoveriet är känt sedan medeltiden men blev inte allmänt utbrett förrän godssystemet utvecklades till att bestå av en huvudgård med underliggande bondgårdar. Systemet kulminerade under 1700-talet och förekom ända in på 1800-talet.

hoveribonde, bonde som utförde dagsverke på hoverigård.

hågnad, stängsel eller gårdsgård kring odlad mark, skydd mot människor och djur.

Häradskartan, ekonomiskt kartblad upprättat 1926-1934.

inmark, inhägnad mark som låg närmast byn och som bestod av åker och äng.

inäga, eller inägomark, till ett hemman tillhörande uppodlad mark.

jugend, arkitekturstil som karakteriseras av putsade fasader, fönster med spröjsade överlufter, glaserade tegelpannor, organiska former samt växtornament. Hus i jugendstil är byggda från tiden omkring sekelskiftet och fram till 1910-talet.

kor, del av kyrkobyggnad som ansluter till långhuset i öster där högaltaret och även oftast kören har sin plats, avslutar kyrkan åt öster då absid saknas.

korspostfönster, fönster med korsformad tvär- och mittpost som avdelar fyra lufter.

klassicism, arkitekturstil vars formspråk är hämtat från antikens byggnadssätt. En byggnad uppförd i klassiserande stil karakteriseras främst av symmetri och arkitektoniska element så som frontoner, frontespiser, lisener och rusticeringar. Under 1800-talet präglades framförallt byggnader av offentlig karaktär av nyklassicismen. På 1920-talet fanns tydliga klassiserande tendenser som levde kvar i följande årtionden.

korsvirke, bärande stomme kallad timra utformad av korsande bjälkar och stolpar. Träkonstruktionen består av syll (fotträ), väggband (lejd) stolpar, löshult och bindbjälkar. Facken är oftast fyllda med flätverk av störor och vidjor som packades med kline, det vill säga lera blandat med sand, halm och boskapshår, som kalkmålades. Tegel som fyllnads-material blev vanligt först under andra hälften av 1800-talet.

kryssförband, murförband bestående av omväxlande löpskift och bindskift (koppeskift) med stötfogarna i bindskiften placerade lodrät över varandra så att löpskiften förskjuts med en halv sten för varje löpskift. Bindskiften består av tegelstenar som förbinder muren med det bakomliggande skiftet genom att kortändarna (kopparna) vänds utåt.

lejd, dialektalt uttryck för remträ i en korsvirkeskonstruktion.

linbastu, för torkning av linet som ett led i linberedningen, även kallad brydestua.

lisen, vertikalt, slätt murband som skjuter ut förhållandevis obetydligt en bit från fasaden, saknar till skillnad från en pilaster kapitäl och i regel även bas.

locklistpanel, träpanel av stående bräder vars mellanrum överlappas av en vanligen något profile-rad list.

lockpanel, träpanel av stående bräder vars mellanrum överlappas av lika breda bräder.

löpskift, murförband som bara består av löpskift, dvs tegelstenar med långsidan utåt. Fasaderna med löpskift ingår inte i en bärande konstruktion till skillnad från block- och kryssförband.

löshult, tvärså som är intappad mellan två stolpar i en korsvirkes- eller skiftesverkskonstruktion.

mansardtak, yttertak brutet åt båda fallen, vanligen ett brutet sadeltak.

mantal, äldre mått på en jordbruksfastighets skatteförmåga.

Masonite, produktnamnet för träfiberskiva, uppkallad efter sin uppfinnare amerikanen W. H. Mason.

modernism, se funktionalism.

märgelgrav, kalkhaltig jordart av lera och finfördelad kalcit, användes för gödsling av kalkfattiga åkrar.

Patronatsrätt, en stormans befogenhet att tillsätta församlingspräst.

pilaster, flat väggpelare med bas och kapitäl, vanligen utskjutande förhållandevis obetydligt framför murlivet. Kan betraktas som en mot muren tillplattad kolonn och ansluter i klassiserande arkitektur som regel till någon av kolonnordningarna - dorisk, jonisk, korintisk eller toskansk.

plattgård, gård som uppstod under enskiftet genom sammanslagning av flera andra arrendegårdar på initiativ av godsägaren. Den nya gården fick ofta en herrgårdslig anläggning och drevs av en storarrendator.

pulpettak, yttertak med ett snedsluttande takfall.

pärlfog, även kallad rundfog, utförs med speciella profilslevar. Pärlfogen var vanligt förekommande i det sena 1800-talets byggnader med maskinslaget fasadtegel.

risalit, framskjutande murparti, oftast på mitten av en byggnad.

risbygd, småskalig jordbruksbygd belägen mellan skogsmark och slätt.

riseke, ek som inte går att använda till timmer, d.v.s. som inte har en rak och fin stam. Inventeringar från 1700- och 1800-talen talar om risekar till skillnad från timmerekar.

risgärde, gärde uppbyggt av flätat ris.

rustik/rusticering, murverk av råhuggna eller enkelt profilerade kvaderstenar som skjuter ut framför murlivet, kan efterliknas på putsade fasader eller genom målning, återfinns oftast på hörn, socklar samt runt fönster- eller dörröppningar.

råmärke, gränsmärke.

Sidiplatta, produktnamn för en typ av fasadplatta av asbestcement med invalsat pigmentskikt.

Simrishamnsanna, flat lertegelpanna med en vertikal upphöjd ås på mitten, tillverkningsort Simrishamn.

skifte, jordreform som syftade till att samla en gårds spridda enheter till rationella brukningsenheter. Lagen om storskiftet från 1734 byggde på

solskiftet som snart skulle visa sig vara ett ineffektivt system. Först omkring 1800 var storskiftet genomfört i hela Sverige med undantag av Gotland och Dalarna. Flera förordningar följde under årens lopp och 1803 ersattes storskiftet med lagen om enskifte. Förordningen om laga skifte som kom 1827 innebar att oskiftade ägor delades och redan skiftade ägor omfördelades så att mark med bra beskaffenhet och belägenhet kom samtliga brukare till del. Utflyttningskyldigheten medförde att byarna sprängdes.

skiftesverk, väggkonstruktion med liggande bräder infällda i en stomme av stående stolpar som hålls samman nedtill av en syll (fotträ) och upptill av ett väggband (lejd). De infällda bräderna kallas bålar varifrån benämningen bålahus kommer.

skvaltkvarn, vattenkvarn med litet, vågrätt liggande drivhjul.

Skånska rekognosceringskartan, topografisk kartläggning som omfattar större delen av Skåne, framställdes av militära skäl av den sk Fältmättningsbrigaden under tiden 1812–1820.

spröjs, vertikal eller horisontal trälist mellan glasrutor, ej fönsterluftsskiljande.

sparrände, se taktass.

spritputs, en typ av stänkputs blandad med ärtsingel eller krossad sten i storleken 5-8 mm som ger fasaden dess grova yta.

staggvall, stagg är ett grässlåg.

stationssambällesarkitektur, bebyggelse av representativ karaktär som anlades vid stationen i rätvinkliga kvarter då byarna i slutet av 1800-talet fick järnvägsförbindelse. Hotell, affärer och större villor byggdes i närheten av stationen. Husen var uppförda i en eller två våningar med påkostad utformning i tegel, natursten och puts.

stubbamölla, väderkvarn där hela kvarnhuset är vridbart kring en central stolpe.

surskog, skog som växer i fuktig mark.

syll, virkesdel i korsvirkeskonstruktion, utgör upplag för bärande vägg eller bjälklag.

sättugn, järnugn placerad i vardagsrum och som eldas från angränsande rum. Sättugnen består av gjutjärnsplattor med dekorativa motiv.

taktass, den del av högbenet (sparren) som skjuter ut under takutsprånget och bär upp taktäckningen.

tandsnitt, tätt sittande och regelbundet ordnade kubformer som sitter undertill på den utskjutande gesimsen, vanligen tegelstenar ställda med koppen (kortändan) utåt.

träda, jordbruksmark som inte odlas i ett år eller mer så att jorden återfår sin näring.

tvåluftsfönster, fönster med två öppningsbara bågar som sitter i en karm, med eller utan spröjsar.

utmark, gemensamt område för en eller flera byar som bland annat användes för bete och virkesuttag och som låg utanför inmarken.

valmtak, yttertak vars ändar avskurits så att spetsiga gaveländar saknas. Valmat sadeltak är en annan benämning vilket betyder att det enbart är de yttersta delarna av taket som valmats, till skillnad från det förra fallet då de valmade partierna sträcker sig nästan tillnockens mitt.

veckodagsbonde, kallades även hoveribonde, se detta ord.

vång, skånskt ord för inhägnad åkerjord.

vångalag, ett lag besående av två grannbyar eller ensamgårdar med gemensamma hägnader vilket innebar färre hägnader att underhålla men också samordning vad gällde trädssystem. De inhägnade markerna bestod oftast av åkermark men det kunde också vara ängar och andra markslag.

Gårdlösa - kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Värderingsförslag enligt PBL:

Ingen markering: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 1§ för ny bebyggelse samt generella krav på varsamhet för befintlig bebyggelse enligt 3 kap. 10§.

Grön markering, k: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 10§. Det gäller byggnader där varsamhetskravet särskilt skall uppmärksammas vid lovgivning och planläggning.

Röd markering, q1: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud med exteriört skydd. Detta gäller de byggnader som idag har så välbevarade detaljer, som t. ex. originalfönster, originalputs, verandor med snickarglädje, att de inte går att byta ut eller övertäckas.

Rosa markering, q2: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud och stomskydd. Detta gäller de byggnader som har en stor historisk betydelse men som inte är så välbevarade i alla detaljer eller originaldelar. Det gäller också sådana byggnader vars fasader blivit inklädda men som är möjliga att återställa.

Karta med fastighetsbeteckningar finns på Tomelilla kommuns Miljö- och byggnadskontor.

Gårdlösa

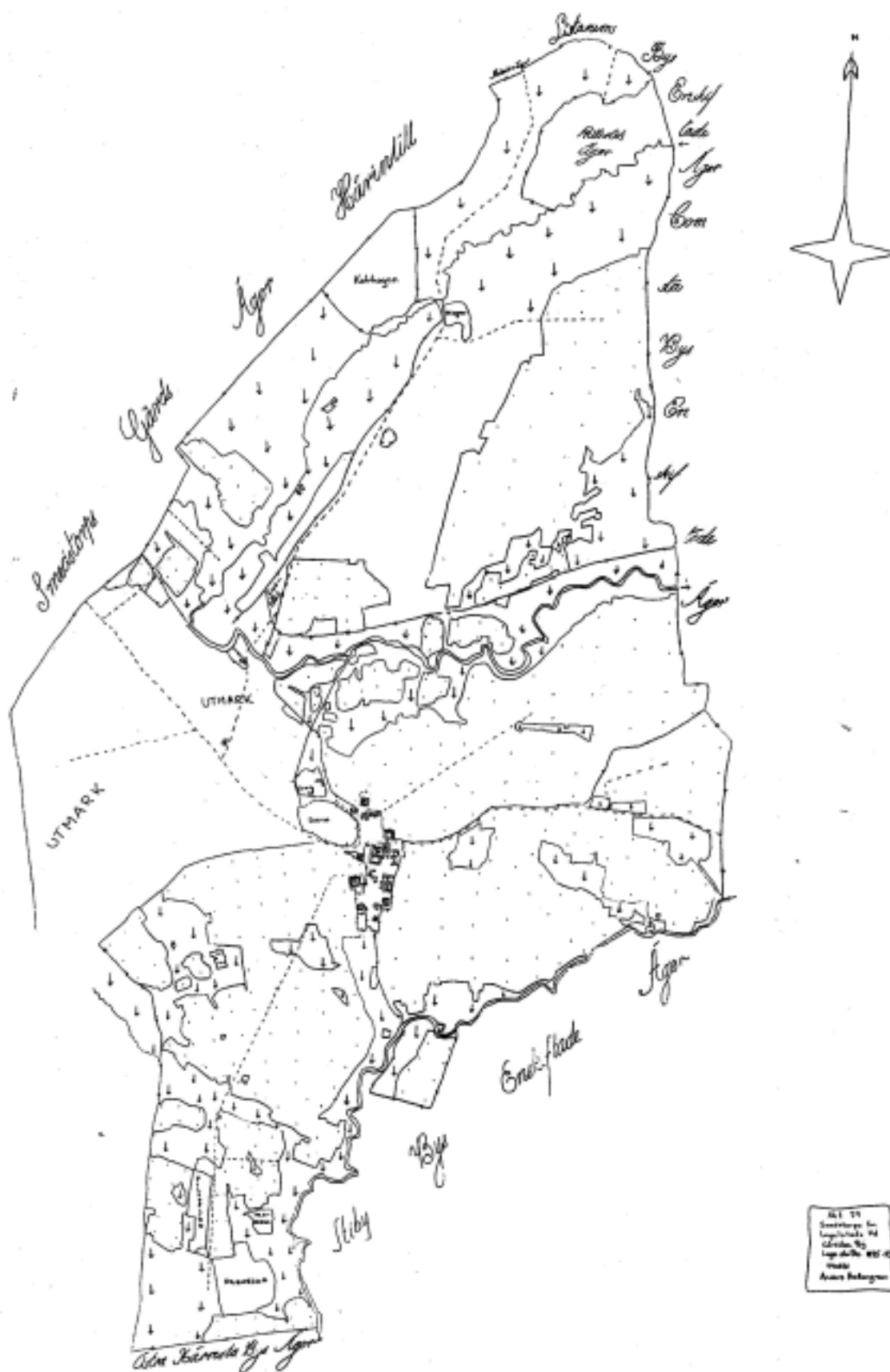
Kulturhistoriskt värdefulla landskapselement

- Spår av flisbrytning
- Vattendrag
- Väg
- Bygräns

0 400 800 1200 1600 meter

Gårdlösa laga skifte 1825-33

1:5000

Skrafferat område markerar den medeltida bytomtens utbredning. En bytomt är det område inom vilket byns bebyggelse låg från tidig medeltid fram till enskiftet vid 1800-talets början. De medeltida lämningarna som finns inom området är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. För markingrepp inom området fordras tillstånd hos länsstyrelsen.